

Розділ VIII

ДУХОВНІСТЬ НАШОГО ОБРЯДУ

УДК 392.1(477)

Т.В. РУСІНОВА

Поліська хата в народних обрядах та віруваннях

У статті автор розглядає поліську хату, обряди та звичаї, пов'язані з будівництвом та головними частинами інтер'єру – покуттям, піччю, вікном, сволоком, порогом.

Основою дослідження стали пам'ятки народної архітектури, зібрані в експозиції «Полісся» Національного музею народної архітектури і побуту України та пов'язаний з ними давній народний світогляд.

Ключові слова: Полісся, хата, звичаї, вірування, календарні обряди, обряди родинного циклу.

Полісся є краєм лісів, боліт і піщаних острівців. Визначний дослідник народного побуту Павло Чубинський писав про цей край: «Води хоч залийся, землі хоч зарийся, а хліба – катма». Найчастіше поліщуки закладали свої поселення біля річок і озер, серед лісової природи – чарівної та загадкової, що давала людям різноманітні дари – дерево для житла, знарядь праці, меблів, посуду, продукти харчування, ліки тощо.

Так на відстані одна від одної споруджувалися садиби, на кожній із яких, окрім хати різного планування, зводили різноманітні господарські будівлі – теплі (для худоби) та холодні (для збіжжя й городини). Хати при цьому будували зазвичай із соснового, рідше – вільхового дерева. Часом у одній будівлі використовувалися різні породи дерев [4, с. 11–17]. Про це сказано у весільних піснях: «А в нашого свата з сосни, з верби хата, а сини з берези, усі гості тверезі...»

Українські дослідники слушно вважають поліську хату слов'янською реліквією, самобутнім явищем у народній архітектурі. Прості, часом суворі за своїм виглядом, будівлі поліщуків завжди були зразком особливої естетики – непоказної й тасмничої. Образ поліського житла створювали м'які приглушені кольори соснових, інколи вільхових і осикових зрубів, зведених із масивних колод або плах;

пластика конструкцій, особливо дрібних деталей; кольорові підводки тощо. Тут утілюється безмежний прояв народного таланту й смаку, досконале знання матеріалів, які століттями використовували як будівельні.

Внутрішнє обладнання поліського житла у своїй основі є загальноукраїнським. Тут, як і скрізь в Україні, кожна частина житла мала своє функціональне і водночас обрядове значення, особливості свого речового комплексу й естетичного оздоблення. Для поліського селянина його домівка все життя була малою батьківщиною, про яку пам'ятаєш і куди прагнеш повернутися. Вона була його храмом і всесвітом, де проходило життя, сторінки його радощів і смутку. Народившись на Лівобережному (Чернігівському) Поліссі, видатний український письменник ХХ ст. Олександр Довженко писав про це так: «наступні покоління повинні осягнути феномен української хати, цей важливий елемент нашої матеріальної і духовної культури» [6, с. 53]. Українську хату він сприймав крізь призму дитячих спогадів і батьківської домівки.

Власна оселя ставила людину на певну сходинку громадського визнання, свідчила про працьовитість і художній смак господарів. Недаремно народне прислів'я каже: «Хата чужая як свекруха лихая». Берегинею кожної поліської хати була її господиня: «Без господаря двір, без господині хата плаче». Тож, у сільській хаті завжди було охайно, пахло лікарськими рослинами, запашними травами, зібраними в місцевих лісах.

Життя кожної поліської родини було наповнене не лише буденними турботами й дотриманням певних обрядів. Місце під будівництво завжди освячувалося. Під час вибору ділянки під хату, поліщуки остерігалися її зводити в заборонених місцях – на місці згарища, загибелі людини, удару блискавки; на місці, де колись росло плодове дерево, де проходила стежка тощо [14, с. 63-64]. Існували й інші способи передбачення, коли по всіх кутах майбутньої хати на ніч насипали купки зерна. Якщо на ранок усе воно залишалося незайманим, місце вважалося цілком придатним для будівництва. На Коростенщині замість зерна інколи по кутах обраного місця клали вовну.

Не менш важливим вважалося й визначення місця для закладання колодязя. У цьому випадку найчастіше на ніч вовну прикривали посудиною. Якщо на ранок вовна була вологою, а на посуді виступила роса – вода близько і місце годиться.

При будівництві зважали на час. Так, невдалим вважалися: високосний рік, піст, фази місяця, понеділок як тяжкий день [16, с. 88]. За православною традицією будівництво не починали й у свята.

Закладання хати починалося з в'язання вінців, першим із яких був покутній, орієнтований на схід або південь. Під такий вінець клали монету як грошову жертву, яка заступила собою більш ранні форми жертв, що ними були людська, тваринна, речова. Таким чином відбувся поступовий перехід від кровної жертви до безкровної. Таке жертвопринесення зафіксоване в усіх народів світу. З цим була пов'язана віра у добробут господарів. Також важливе символічне значення мав перший зв'язаний кут як такий, що початково ділив обрану земельну ділянку на два простори – зовнішній і внутрішній [1, с. 72].

«Закладина» хати передбачали також фактичне визначення хатнього порогу. Обряд пов'язаний із закладанням порогу такий: старший майстер зарубував у підвалину 2 сокири. Через них до хати заходив господар із дружиною. Він тримав у руках могорич, вона – хлібну діжу. Біля місця, де мав бути покуть, молилися, після чого майстрів пригощали [10, с. 362]. Пригощали майстрів при вставлянні вікон («вікнове»), зведенні сволока («сволокове»), зведенні даху («крокове», «квітка»).

З-поміж усіх виділених обрядів, пов'язаних зі зведенням житла, обряд зведення сволока був найурочистішим: витесаний брус перев'язували рушниками або хустками, які потім обов'язково дарували майстрам. Іноді сволок обгортали кожухом, щоб хата була теплою, або прив'язували до нього горщик із медом (звідси назва «солодкий брус»).

М. Грабовський, який зробив багато описів обрядів, звичаїв і вірувань, зазначав, що різьблений сволок став справжньою декорацією житла, якої у такій розвиненій формі не знайти в сусідніх народів [2, с. 37]. Дерево для нього вибирали прискіпливо – дуб, сосну, липу, яке «100–150 років на пні стояло і з нього ніколи не спускали крові» (живиці) [16, с. 82]. У деяких місцевостях існував звичай переносити міцний сволок зі старої хати в нову. Виготовляючи сволок, на ньому нерідко вирізували дату спорудження хати, наносили ім'я майстра або важливі дати в житті родини, знаки захисного змісту – хрести, солярні знаки (кружальця).

Зведена хата була головною у садибі й визначала порядок розташування решти господарських будівель. Усі разом вони формували двір, межею якого була огорожа, яка відокремлювала двір від вулиці і яка за ув'язненням була оберегом. Головним в огорожі були ворота. На них прикріплювали череп коня (Чернігівщина) як задобрювання урожаю [5, с. 100].

Садиба була наповнена різними обрядами. У дворі, зокрема, колядники віншували господарів впродовж Різдвяних свят. Тут зустрічали молодих, що поверталися від шлюбу; відспівували покійника.

У будівлю для худоби на Святвечір або на Багату Кутю господарі заносили хліб

Хата із с. Мамекіне Новгород-Сіверського району Чернігівської обл. Кінець XIX ст. НМНАПУ

(млинець), вітаючи зі святами худобу; ворожили на майбутній врожай [8, с. 303-304].

В експозиції «Полісся» Національного музею архітектури та побуту України представлені пам'ятки народної архітектури таких районів: «Лівобережне Полісся», «Середньо-Прип'ятське Полісся», «Волинське Полісся». До неї входять:

хати, господарчі, виробничі та монументальні будівлі. У садибах представлені твори мистецтва, одяг, знаряддя праці, хатня тканина, начиння [12, с. 46].

Як слушно зауважували окремі дослідники народної архітектури, інтер'єр поліської хати впродовж тривалого історичного періоду лишався незмінним. У ньому кожна ділянка (покуть, піч, вікно, сволок, поріг, одвірок) мала певні побутові функції й обрядове значення. У хаті відбувалися всі родинні обрядодіяння.

Найголовнішим у сільській хаті був покуть з орієнтацією на сонце. У традиційному селянському житлі покуть розташовувався по діагоналі від печі. Це місце з давніх-давен вважалось святим. Існувала давня поліська традиція, коли ще не було покутньої ікони: покуть був заповнений дохристиянськими святинами, образи з'явилися пізніше й розміщувалися над вікнами.

Покуть в інтер'єрі хати із с. Бежи Коростецького району Житомирської обл. XVIII–XIX ст. НМНАПУ

З часом у почесному кутку висіла ікона Ісуса Христа чи Матері Божої, прикрашеної вишитим рушником, який у народі називався божником. Зверху божник прикрашали засушеними чи паперовими квітами.

Образи Богоматері, Святих Миколая, Варвари, Параскеви, Пантелеймона, Георгія; Неопалима Купина розміщували на полицках-божничках на чільній і причілковій стінах від покутя. Найулюбленішим був образ Св. Миколая [13, с. 19].

Образи Богоматері, Святих Миколая, Варвари,

Біля покутя відбувалися найважливіші обряди річного та родинного циклів. Так, на Святвечір тут під іконами ставили невеликий сніп збіжжя з нового врожаю («дідух») і сіно, на якому упродовж Різдвяних свят стояв горщик із кутею. Під іконою звисала лампадка, яку запалювали на всеношну – «щоб ангели прилітали до оселі». Тут же на покуті, ставили посвячене на Маковія зілля, галузки верби (виганяли нею вперше навесні корів), страсну свічку (давали в руки помираючому), громничну свічку (запалювали під час грози) та святу воду (поїли хворих, кропили бджіл, посівне збіжжя, людей у дорозу) [18, с. 5-6].

У родинних обрядах на покуть клали новонароджену дитину, попередньо загорнувши в кожух, бажаючи забезпечити їй щасливе та багате життя.

У поліському весіллі з покутем пов'язаний важливий для здійснення шлюбу посад молодих і завивання молоді [9, с. 112].

У обрядах, що відбувались на покуті, невід'ємним є стіл, оскільки з ним пов'язаний розподіл головних обрядових страв. На ньому стояв коровай і весільне деревце (символ вроди, молодості, прощання з дівуванням), прикрашене квітами, барвінком, калиною, кольоровими стрічками, вставлене в коровай або хлібину.

Через стіл передавали різні предмети у передвесільному обряді («давати руки»), у весільному (стрибання молодого до молодої через стіл під час посаду або стрибання через стіл жінок-закосянок, які завивали молоду (демонстрація незайманості молодих)) і повесільному циклах.

Важливе ритуальне значення належало покутю й столу і під час поховально-го обряду. Так, небіжчика спочатку клали на причількову лаву (подекуди на Поліссі її навіть називають мерцовою), а потім у домовину, головою до покутя. Померле немовля (дитина до року) як безгрішне створіння дозволялося класти на стіл. На Поліссі побутував звичай виносити стіл із хлібом за ворота, коли дорогою несли небіжчика.

Курна піч в інтер'єрі хати Окружного двору с. Солов'ї Старовижівського району Волинської обл. Середина XIX ст. НМНАПУ

Не менш важливе місце у повсякденному житті родини займала **піч**. Вона була символом родинного вогнища і зводили її біля порога житла ліворуч або праворуч біля сінешньої стіни. Вогонь у печі вважався священним. На Поліссі

до наших днів вважається гріхом для господині поратися біля вогню без хустки, сваритися тощо. Щоб забезпечити щастя в новій хаті, сміття зі старого дому висипали під піч і деякий час зберігали [5, с. 54].

Назва «піч» загальнослов'янська. Василь Земляк (Василь Сидорович Вацик) у романі «Зелені млини» писав: «для справжнього українця піч однаково, що олтар для віруючого. То і тепло, і затишок, і спочинок, і лікарня, а якщо іще гарно змайстрована, тоді це і насолода для ока» [7, с. 38]. Дехто пов'язує етимологію слова з поняттям печера, де від сивої давнини розводили вогнища [5, с. 53]. За уявленнями поліщуків, домовик живе саме на печі або поблизу від неї. В хатах, розташованих у музейній експозиції «Полісся», можемо бачити курні та напівкурні печі, які різняться за матеріалами та конструкціями.

Піч, як родинне вогнище завжди було в центрі численних обрядів, народних вірувань і звичаїв. Так, під час святкування багатьох народних свят від печі до столу несли всі обрядові страви (наприклад, кутю на покуть на Різдво). У печі також за звичаєм спалювали свячені на Вербну неділю вербові галузки, що рік знаходилися в хаті.

У родинній обрядовості також відведено важливе місце печі. Так, у ній «перепікали» слабе здоров'ям новонароджене дитя (коли в печі згасне вогонь, новонароджене дитя клали на лопату для хліба й засували в піч), щоб воно не вмерло [3, с. 29]. Піч присутня в багатьох весільних обрядодійствах. Під час сватання дівчина показу-

вала згоду на одруження, колупаючи піч [9, с. 110]. Якщо дівчина не давала згоди на шлюб, вона ховалася на піч, поки в хаті були свати. На Чернігівщині під час випікання короваю попів з печі вимитали віником, а не вигортали кочергою, бажаючи в такий спосіб молодим заможного життя [5, с. 53]. Після «комори» (підтвердження чесності) молоду жінку годували на печі та давали їй головний убір, який знаходився на припічку [11, с. 267]. В поховальних обрядах піч є провідником у потойбічний світ, для цього родичі померлого заглядають у піч перед винесенням покійника з хати.

Традиційний освітлювальний пристрій на Поліссі – **посвіт**. У минулому тут широко побутував обряд «одруження посвета» чи «одруження комина». Проводився

він рано восени, зазвичай на Семена. Тут святкували, їли, пили та співали, а випиваючи першу чарку, виливали на комин залишки крапель [5, с. 93]. Комину навіть присвячували окрему пісню. До цього дня господарям годилося посіяти озимину. Живий вогонь від запалено-

Посвіт і мисник в інтер'єрі хати Окружного двору с. Солов'ї го посвіту мав зберігатися в Старовижівського району Волинської обл. Середина XIX ст. оселі аж до Великодня. НМНАПУ

У цей день [на Семена] годилося робити «засиджини». Їх влаштовували, здебільшого, майстрові люди – кравці, шевці, бондарі, ковалі тощо. В хату вносили свій робочий інструмент і півгодини працювали – «засиджували місце» – це для того, щоб потім не дрімалося під час роботи [17, с. 207].

Дещо менше обрядове значення мали вікна хати. Дослідники народної архітектури вважають, що вікно з'явилося пізніше за двері. Це засвідчують і археологічні матеріали.

Традиційна поліська хата, як і українська загалом, мала троє вікон: на чільній стіні – покутне, що було ближче до покутя й перепічне – те, що розташовувалось навпроти печі. Третє вікно, що вирубувалося на причілку, мало назву «застольне» і могло бути меншого розміру. В усій Україні широко побутувало повір'я, згідно з яким, якщо пташка прилітає до півного вікна – приносить новину, а коли до застольного – вістку про покійника.

У календарній обрядовості Західного Полісся існувала традиція напередодні Водохрещта клеїти до вікон хрестики з соломи (пізніше з паперу). У весільній обрядовості вважалося, що до вікон прилітають янголи, щоб наділити молодих долею і щастям: «Ой, знати, що в Семена весілля, на всі штири оконечка, анголи сидять. А на покуті сам Господь сидить, доленьку делить» [9, с. 108].

«Захисником» у хаті був **сволок** – масивний брус на якому трималася стеля хати. Впродовж року тут зберігали лікарське зілля. На зелену неділю прикрашали клечатгям, м'ятою, лепехою. Вірили, що травневе зілля, оберігає хату від грому та блискавки. Сволок виконував ще одну функцію – на нього клали тільки-но спечений хліб і називали палянишником.

Перед Водохрещем на сволок наліплювали хрест із тіста, замішаного на святій воді. Часто вирізьблений хрест на сволоку закопчували полум'ям свічки на страшний четвер – вважалося, що так він захищає від злих сил.

У родинній обрядовості сволок виступає як оберіг (зв'язує хату, як «пояс деда сем'ю» [15, с. 82]) і предмет, наділений лікувальною властивістю. Так, перед хрестинами куми по черзі піднімали до сволока дитину, в такий спосіб бажаючи їй здоров'я. На новонароджених слабких дітей бризкали свяченою водою, перелітою через сволок [9, с. 114]. На весіллі під ним ставили діжу з тістом на коровай чи ударяли нею об сволок. У деяких поліських місцевостях на весіллі під ним також садовили молодих. У народних уявленнях про померлих вважалося, що їх душі, перебуваючи у хаті 40 днів, ночували під сволоком. У окремих весільних піснях йдеться про те, що на сволоку комори традиційно вішалися рушники: «А в коморі сволок, на нім рушників сорок, ідіте, візьміте і боярам пов'яжіте» [9, с. 114].

У хатах важливе обрядове значення мав і **поріг**. У давнину він завжди був високим, оскільки весною в регіоні нерідко піднімався рівень ґрунтових вод. Хатній поріг виступає символом початку та закінчення дому, він ніби замикає коло, а також є місцем, пов'язаним із померлими родичами (у давнину хоронили під порогом). Тому об поріг тричі ударяли труну, вносячи її з хати. На нього не можна було ставати або сидати – лише переступати. Вважалося, що через поріг не можна передавати речі, вітатись, щоб не посваритися.

Щоб до хати не ввійшла погана людина, у поріг забивали осикового кілка.

Близьке до порогу значення мала кінська підкова, прибита до порога чи над ним. Окрім захисного вона мала й символічне значення – сприяла збільшенню коней у господарстві.

У Різдвяні святки (до Нового року) сміття не виносилося з хати, а лише зміталось від порога, щоб у хату йшло добро.

У весільній обрядовості мати молоді у вивернутому наверх вовною кожусі й сваха від молодого з'єднували весільні свічки, поставивши на поріг праві ноги [9, с. 104].

Самі молоді на весіллі мали переступати його правою ногою. Входячи вперше до свекрушиної хати (з метою отримання влади над усіма родичами чоловіка), невістка ставила ногу на поріг і про себе промовляла: «Ваша хата – мій верх» [9, с. 106].

У хаті деякі обряди стосувалися не лише найважливіших частин житла, але й меблів, насамперед нерухомих. До таких слід віднести масивні лави, закріплені на сінешній стіні мисник, а також скриню (бодню), яка у поліському житлі могла стояти як у хаті, так і в коморі.

Довгі **лави** стояли під чільною і причілковою стінами. На них сиділи, спали, готували їжу, майстрували, тримали кухонне начиння, а довгими зимовими вечорами – прями. Лави згадуються у весільних піснях: «Ой, зігнулися лавки, як посіли приданки, а ще більше зігнуться, як горілки нап'ються». Коли подобалося весілля, його учасники танцювали не на землі, а на лавах, підстрибуючи та приспівуючи: «Ой, зломлю я лаву на зягтову славу».

Мисник, який на Поліссі називали «поліцями», згадується у весільних піснях у зв'язку з одяганням головного убору нареченій з дівочого на жіночий. Саме про неї з цього приводу співали: «Нарядили молодіцю, посаділи під поліцою».

Невід'ємним у весільному обряді була **скриня**, яку найчастіше купували дівчатам саме перед весіллям. Ще недавно музейним працівникам під час експедицій не раз доводилося бачити скрині, що у минулому належали дочці, матері, бабі. Давнішою за скриню була бодня, яка вироблялася бондарями. За скринню чи бодню родичі молоді на весіллі обов'язково вимагали викуп. Подекуди існував також обряд, коли молода на підтвердження своєї незайманості мала сісти на скринню і заспівати відповідну пісню, у якій згадується калина.

Таким чином, у традиціях поліської народної архітектури ми спостерігасмо творчий прояв народного таланту, художнього смаку і досвіду, який використовували століттями. Будівлі, що формують музейну експозицію «Полісся» Національного музею архітектури та побуту України за своїм історичним значенням є скарбами нашого народу. На протигагу ставленню до власного житла наших сучасників, традиційна хата споконвіків за своєю духовною сутністю була нерозривно пов'язана з різноманітними обрядами, які здійснювались від початку її будівництва і впродовж усього часу її існування. В основних частинах внутрішнього житлового простору (покуть, піч, вікно, сволок, поріг) відбувалися найважливіші обрядові дії, пов'язані зі святами річного циклу або подіями у родині. Певну роль у згаданих обрядах відігравали й хагні меблі (стіл, лави, скриня). Перелічені обрядодійства у поліській хаті побутовали в усій Україні, але найдовше збереглися саме на Поліссі.

Джерела та література

1. *Байбурич А.К.* Жилище в обрядах і представленнях восточних славян. – Л., 1983. – 191 с.
2. *Болтарович З.* Україна в дослідженнях польських дослідників XIX ст. – К., 1976. – 139 с.
3. *Боряк О.* Україна: етнокультурна мозаїка – К., 2006. – 238 с.; іл.
4. *Данилюк А.Г.* Волинь: пам'ятки народної архітектури. – Львів, 2000. – 100 с.
5. *Данилюк А.Г.* Українська хата. – К., 1991. – 108 с.
6. *Довженко О.* Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник 1941–1956. – К., 1967. – 272 с.
7. *Земляк В.* Зелені млини – К., 1972. – 166 с.
8. Народний календар із Овруччини 50-х років XIX ст. в записі Михайла Піотровського / Михайло Возняк. Післямова Корнелія Кутельмаха // Записки наукового товариства імені Шевченка. – Т. ССXXX. Праці Секції етнографії та фольклористики – Львів, 1995. – С. 303–351.
9. *Несен І.І.* Весільний ритуал Центрального Полісся: традиційна структура та реліктові форми (середина XIX – початок XX ст.) – К., 2006. – 280 с.; іл.

10. *Несен І.І.* Етнографічними стежками Житомирщини (сторінка з історії створення експозиції Музею народної архітектури та побуту України) // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. – Луцьк, 2009. – С. 361–365.
11. *Несен І.І.* Культурні символи давнини: кінч у весільному ритуалі (за матеріалами Центрального Полісся) // Соціум, 2003. – Вип. 3. – С. 263–271.
12. *Орел Л.* Земля обпалена Чорнобилем – К., 2009. – 340 с.
13. *Орел Л.* Своя хата – рідна мати // Українська родина. – К., 2000. – С. 13–67.
14. *Радович Р.* Техніка та технологія традиційного житлово-господарського будівництва на Поліссі другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів, 1997. – Вип. 1. Київське Полісся. 1994. – С. 62–82.
15. *Радович Р., Сілецький Р.* Стеля та сволок у традиційному будівництві поліщуків (конструктивно-технологічний та обрядовий аспекти) // Народознавчі зошити. – 1996 – № 2. – С. 78–94.
16. *Сілецький Р.* «Закладчина» хати на Поліссі: обрядово-звичаєвий аспект // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів, 1997. – Вип. 1. Київське Полісся. 1994. – С. 83–97.
17. *Скуратівський В.* Дідух – К., 1995. – 271 с.
18. *Скуратівський В.* Покуть – К., 1992. – 235 с.

***Русинова Т.В.* Полесская изба в народных обычаях и верованиях**

В статье автор рассматривает полесскую избу, обряды и обычаи, связанные с ее строительством и главными частями интерьера – «красным углом», печью, окном, матицей, порогом.

Основой исследования стали памятники народной архитектуры, собранные в экспозиции «Полесье» Национального музея народной архитектуры и быта Украины и связанное с ними древнее народное мировоззрение.

Ключевые слова: Полесье, изба, обычаи, верования, календарные обряды, обряды семейного цикла.

***Rusinova T.V.* Polissya house in the customs and beliefs**

In the article the author examines Polissya house, customs and traditions of its construction and main parts of the house interior – «the Red corner», stove, window, ceiling beam, etc.

The monuments of folk architecture, collected in the exhibition «Polissya» of National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine and old folk ideology become a basis of the research.

Key words: Polissya, house, customs, traditions, beliefs, calendar rituals, rituals of family cycle.

УДК 903.23.738:264(477)

О.В. ЩЕРБАНЬ

Глиняний горщик у культурі харчування українців (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.)

Вперше в українській керамології й етнології узагальнено та проаналізовано розрізнені відомості щодо найбільш універсальної та найбільш архаїчної глиняної посудини – горщика. Доведено, що цей вид посуду був головним у культурі харчування українців кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. В науковий обіг уведено досі не опубліковані матеріали етнографічних експедицій автора, зібрані в різних областях України.